

MEŞRUIYET SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDE ÇOK DÜZEYLİ YÖNETİŞİM VE MÜZAKERECİ DEMOKRASİ*

Arş. Gör. Hakan Gökhan GÜNDOĞDU
Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
hakan.gundogdu@marmara.edu.tr

ÖZ

Günümüz demokrasilerindeki meşruiyet sorununun çözümünde, liberal demokrasinin meşruiyet krizinin üstesinden gelmeyi amaçlayan düşünceler bulunmaktadır. Bunlar içerisinde özellikle; müzakereci demokrasi modeli ile yerelleşme ve bölgeselleşme süreçlerinin etkisiyle oluşan çok düzeyli yönetim yapıları önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmada, liberal demokrasi krizine çözüm bulmak ve yeni siyasal durumun taleplerine cevap vermek savunusu ile ön plana çıkan müzakereci demokrasi ve çok düzeyli yönetim anlayışı tartışılmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın yöntemi teorik çerçeveye ifade edilmekle birlikte, müzakereci demokrasinin ve çok düzeyli yönetimin uygulamadaki eksikliklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca, korporatist/örgütlenme bakış açısıyla işleyecek bir müzakereci demokratik modelin ve çok düzeyli yönetimin günümüz demokrasilerindeki çıkmaza çözüm olabileceği irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çok Düzeyli Yönetişim, Meşruiyet Krizi, Müzakereci Demokrasi.

In the Solution of the Problem of Legitimacy Multi Level Governance and Deliberative Democracy

Abstract

Ideas aiming at overcoming the crisis of legitimacy of liberal democracy are available on the solution to the problem of legitimacy in contemporary democracies. Particularly, multi level governance structures which were created by the impact of deliberative democracy model and localization and regionalization processes have a significant place among these. Finding solutions to the crisis of liberal democracy and deliberative democracy which becomes prominent with the defense of responding demands of the new political situation and multi level governance approach are discussed in this study. In this context, as well as stating the method of the study within a theoretical framework deficiencies of deliberative democracy and multi level governance are also mentioned. Besides, it is also examined that a deliberative democratic model which will work with a corporatist/organizational viewpoint and multi level governance may be a solution to the dilemma of contemporary democracies.

Keywords: Multi Level Governance, The Legitimacy Crisis, Deliberative Democracy.

1. GİRİŞ

İkinci dünya savaşının sona ermesi ve devamında özellikle Avrupa'da uygulanmaya başlayan refah devleti anlayışı, neo-liberal reformların ve küreselleşmenin etkisi ile birlikte değişim göstermiştir. Bu süreç içerisinde, yönetim anlayışında önemli değişiklikler meydana gelmiş ve geleneksel hiyerarşik örgütlenme biçimlerinden ayrı olarak, yönetim diye nitelendirilen yeni siyasal ve kurumsal bir yönetim tarzı oluşturulmasına zemin hazırlanmıştır (Saygılıoğlu ve Arı, 2003: 30; Palumbo, 2015). Bu doğrultuda, 1990'lı yıllarla birlikte sivil toplumun ve vatandaşların karar alma süreçlerine katılımının artmasına yönelik gelişmeler yaşanmaktadır. Yönetim anlayışında kendini gösteren bu gelişmeler ile birlikte, müdahaleci hiyerarşik devlet yerine eşgüdümücü ve rekabet eksenli piyasa modelinin bir karması olan yönetim mekanizmalarına doğru bir değişim süreci meydana gelmektedir (Fürst, 2011: 156; Eryılmaz, 2012: 60; Tekeli, 2012: 661). Yönetişim ile birlikte yönetim anlayışında bazı yenilikler ortaya çıkmıştır. Bu yenilikler ilk olarak, devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkinin daha katılımcı ve yeniden düzenlenmesi şeklinde belirginleşmektedir. İkinci olarak, yönetim katı ve egemen bir yönetim anlayışından esnek ve işbirliği temelli bir yönetim anlayışına doğru geçilmesini talep etmektedir. Son olarak, yönetim süreci tek taraflı yönetim anlayışı yerine daha kapsayıcı, etkili, etkin ve demokratik bir politika yapım süreci öngörmektedir (Tekeli, 2012: 667-669; Sözen, 2014: 2; Palumbo, 2015).

Çok düzeyli yönetişimin ortaya çıkışı ile birlikte, geleneksel yönetim anlayışından demokratik ve hesap verebilir bir yönetim anlayışına doğru geçilmesi söz konusu olmaktadır. Yönetimden yönetişime kademeli bir şekilde geçiş olarak görülen bu süreç içerisinde bilhassa ekonomi alanı ile başlayan ve siyasal anlamda da kendini gösteren işbirliği ve koordinasyon gibi çok katmanlı bir ilişkiler ağı meydana gelmektedir. Diğer yandan, çok düzeyli yönetim sadece farklı kurumlar-aktörler arasındaki pazarlıklı bir ilişkiler anlayışı değil ayrıca bu farklı seviyelerde yönetim süreçlerinin dikey bir düzlemde gerçekleşebilmesidir. Uluslar-üstü ve bölgesel düzeyler arasında yer alabilen kurumsal ilişkiler ağı, ulusal yönetim boyutunun devre dışı kalması ile birlikte çok düzeyli yönetim örneği ortaya koyabilmektedir. Bununla birlikte, çok düzeyli yönetim anlayışı, işbirliğine dayalı değişimler ve siyasal sistemin farklı düzeylerindeki kurumlar-aktörler arasında ortak kararlar alma özelliğine sahiptir (Peters ve Pierre, 2001: 131-133). Buna ek olarak, politika yapım sürecinde yönetim, aktörler arasında network, pazarlık ve çıkar ortaklıklarının meydana gelmesine imkân sağlayabilmektedir. Fakat esas olarak, yönetim sürecinde baskın bir aktör bulunmamaktadır. Bunun yerine yönetim, aktörler arasında birlikteliğin olduğu bir ortam sağlamaktadır (Dulupçu, 2006: 245). Genel anlamda, çok düzeyli yönetim, devlet, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları gibi aktörlerin karar alma süreçlerine katılması olarak tanımlanabilmektedir. Çalışmada, genel olarak, çok düzeyli yönetişimin ve müzakereci demokrasinin tanımı, ilkeleri ve özellikleri irdelenmekle birlikte bu kavramlara yönelik eleştirilerde ifade edilmektedir. Bu bağlamda, liberal demokrasiye krizine karşı yükselen müzakereci demokrasi ve çok düzeyli yönetim anlayışı tartışılmaktadır.

2. YÖNETİŞİMİN ÇOK DÜZEYLİLİĞİ

Çok düzeyli yönetim kavramsal açıdan, çok düzeyli otorite yapılar üzerinde (ulus-üstü, ulusal ve ulus-altı) yönetimlerin farklı birleşimlerinin işbirliği içerisinde bulunmaları olarak tanımlanmaktadır (Hooghe ve Marks: 2003: 5). Diğer taraftan, çok düzeyli yönetim kavramı, devletin karar alma yetkisindeki mutlak gücü azaltarak, işbirliği içerisinde diğer aktörlerinde bu süreçlerde rol oynamalarını desteklemektedir. Bu açıdan bakıldığında, çok düzeyli yönetimde rol alan aktörler önem arz etmektedir (Marks vd., 1996: 346). Çok düzeyli yönetim (multi level governance) kavramı, ulusal düzeyde oluşan kısıtlı bir yönetim yapısından ziyade farklı düzlemlerde ve yönetim sistemlerinin birlikteliğinden meydana gelen yeni bir karar verme mekanizması sunmaktadır. Bunun yanında, çok düzeyli yönetim yapıları aynı ve farklı düzlemlerdeki aktörler arasındaki bağın gelişmesine yardımcı olmakta ve de alt birimlere ve ölçeklere bazı yetki ve sorumlulukların aktarımını sağlamaktadır. Yönetişimin çok düzeyli bir boyutta meydana gelmesi için yetki ve sorumluluğun kamu ve özel kurumların içerisinde bulunduğu bir düzlemde paylaşılması gerekmektedir. Ayrıca, yönetimden yönetişime geçişte, hiyerarşik bir yapıdan ziyade eşitler arasındaki ilişkilere dayalı heterarşik (kademeli olmayan) bir yapıya geçilmesi durumu söz konusudur. Bu bağlamda, çok düzeyli yönetimde, politika oluşturma ve karar verme süreçlerinde birbirine bağımlı, koordineli ve heterarşik bir yapı öngörülmektedir (Eraydın, 2007: 11).

Çok düzeyli yönetim anlayışının üç temel ilkesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, çok düzeyli yönetim, karar alma yetkisinde devletin farklı aktörler ile birlikte hareket etmesini öngörmektedir. Bu durum, devletin tek taraflı güç oluşturma yerine çeşitli aktörlerle işbirliği içerisinde olma yükümlülüğü getirmektedir. İkinci olarak, çok düzeyli yönetim, ulus-üstü düzeyde ve uluslararası kolektif karar almayı içeren bir yapı sunmaktadır. Özellikle, Avrupa Birliği içerisinde üye devletlerin, Avrupa Konseyi'nde çok düzeyli yönetişimin bir etkisi ile kolektif karar alma mekanizması oluşturmaktadırlar. Bu durum, Avrupa Birliği ulus-üstü yapısında çok düzeyli yönetişime dair bir örnek teşkil etmektedir. Son olarak, çok düzeyli yönetim anlayışı, siyasal alanlarda karmaşıklık yerine karşılıklı bağımlılık ve işbirliği içerisinde olma amacındadır. Bu bağlamda, çok düzeyli yönetim ulus-altı, ulusal ve ulus-üstü düzeydeki alanlarla birlikte hareket edebilmektedir (Marks vd., 1996: 346-347). Yönetişim anlayışı sadece kamu, özel ve sivil aktörlerin resmi veya resmi olmayan bir biçimde karşılıklı ilişkileri olarak tanımlanması yeterli görülmemektedir. Bunun yerine, yönetişimin önemini kurumlar açısından da ortaya konulması gerekmektedir. Bu doğrultuda, yönetişimin üç temel özelliği üzerinde durulmaktadır. İlk olarak, yönetişimsel süreçlere kimin katılıp katılmayacağına tanımlanması önem arz etmektedir. Bunun yanında, yönetişimin kurumsal açıdan uygulanması ile birlikte güç ilişkilerini şekillendiren ve aktörlerin karşılıklı ilişkilerine rehberlik eden kurumsal bir çerçeve oluşturması durumu söz konusudur. İkinci olarak, yönetişimsel süreçlerde aktörler genellikle kurumsal kişilikleri temsil ettiklerinden dolayı kurum içi yapıları ve süreçleri yöneten kurumsal kurallara bağlı olarak hareket etmektedirler. Son olarak, yönetim

dinamiklerini oluşturan, resmi ve resmi olmayan uygulamaların karşılıklı olarak birbirlerini etkilemesi durumu ortaya çıkmaktadır (Benz ve Papadopoulos, 2006: 2-3).

Geniş anlamda, yönetim anlayışı, karmaşık ve karşılıklı olarak birbirine bağlı faaliyetlerin veya operasyonların koordinasyonu için mümkün olan belli başlı yöntemden biri olarak görülmektedir. Bununla birlikte, yönetim ve katılımcı yönetimlerde koordinasyon ve işbirliği sağlanması ile ilgili yönetim modelleri aşağıda ifade edilmektedir. Buna göre yönetimde, piyasa, merkezi ve müzakereci olmak üzere üç temel model bulunmaktadır. Tablo'da, bu modeller, aşağıdaki kriterlere göre açıklanmaktadır (Jessop, 2002: 38-39).

Tablo 1. Yönetim Modelleri

	Piyasa Modeli	Merkezi Model	Diyalog-Müzakereci Model
Rasyonellik Kriteri	Resmi ve Prosedürel Olması	Destekleyici ve Hedef Odaklı Olması	Geri Dönüşlü ve Prosedürel Olması
Tipik Örnekleri	Piyasa	Devlet	Networks (Ağlar)
Birey Öngörüsü	Homo Economicus (Ekonomik İnsan)	Homo Hierarchicus (Hiyerarşiye Bağlı İnsan)	Homo Politicus (Politik İnsan)
Kapsama Alanı	Dünya Pazarı	Ulusal Bölge	Bölgesel ve Yerel
Birincil Başarısızlık Kriteri	Ekonomik Etkisizlik	Verimsizlik	Diyalog ve Müzakerede Başarısızlık
İkincil Başarısızlık Kriteri	Piyasa Yetersizlikleri	Bürokrasi ve Kırtasiyecilik	?

Kaynak: (Jessop, 2002: 39)'dan uyarlanmıştır.

Yukarıdaki tabloda belirtilen ortak hedeflerin, etkili bir şekilde gerçekleştirilmesi için öncelikle, kapsamlı ve usule dayalı rasyonelite ve zorunlu koordinasyonun sağlanması gerekmektedir. Bunun yanında, yönetim anlayışının gerçekleşmesinde; aktörler arasında müzakere edilmiş rıza, kaynak paylaşımı ve uyumlu eylemin gerekçelerinin belirlemesine yarayan bir diyalog-müzakere sürecinin var olması önem arz etmektedir (Jessop, 2002: 39). Buna karşın, yönetimde var olan karmaşık karşılıklı bağımlılık ilişkileri ve koordinasyon eksikliği, yönetimin başarısız olma sorununa neden olabilmektedir. Bu soruna çözüm olarak, diyalog ve karşılıklı düşünme süreçlerinin ön plana alındığı, toplumsal açıdan kapsayıcı ve hesap verebilir bir katılımcı yönetim modelinin uygulanması gerekmektedir. (Jessop, 2002: 56-57).

Diğer yandan, yönetim anlayışının, güçlü ve sınırlı yanları bulunmaktadır. Yönetimin güçlü yanları ile ilgili olarak, yönetim anlayışı, kurumların ve aktörlerin koordinasyon ve işbirliği içerisinde olmalarını gerektirmektedir. Bu bağlamda, yönetim, girişimci ve rekabetçi bir perspektife sahiptir. Yönetimde, devletin en uygun kararlar vermesine bağlı olarak, yönetsel süreç içerisinde daha başarılı olacağı öngörülmektedir. Buna karşılık, yönetim anlayışının, belli başlı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Bu sınırlılıklar, kısaca şu şekildedir; yönetim anlayışında, sorumluluk ve hesap verebilirlik mekanizmaları yeterince gelişmemiştir. Ayrıca adalet ve eşitliğin sağlanması üzerinde durulmak yerine aktörler arasındaki ilişkilere daha fazla ağırlık verilmektedir. Yönetimdeki aktörler, devlet, belli başlı özel sektör ve sivil toplum örgütlerini içerirken toplumun diğer kesimlerinin temsil edilmesi ile ilgili sınırlılıklar meydana gelmektedir. (Frederickson ve Smith, 2003: 209).

3. YÖNETİŞİM ANLAYIŞINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER VE SORUNLAR

Yönetişim ile ilgili tartışmalarda, yönetim anlayışının, yönetimde yeni bir vizyon, paradigma değişimi ve reform sunmak yerine daha çok bir perspektif/yaklaşım değişimine yol açtığı yorumları yapılmaktadır. Buna göre, yönetim, aktörler ve süreçlerin yönetime katılmadaki etkisine ağırlık vermekten ziyade karar süreçlerine ve aktörlerin karşılıklı etkileşiminin geliştirilmesi üzerinde daha fazla odaklanmaktadır. Ayrıca, yönetimin gerçekleşmesinde karar alma ve uygulama süreçlerindeki yapıların önemi de vurgulanmaktadır. Buna ek olarak, yönetim hem çok aktörlü hem de ortaklaşa yönetimin bütününden oluşmaktadır. Çok aktörlülük ile ifade edilmek istenilen; devlet, özel sektör ve sivil toplum arasındaki ağsal ilişkilerdir. Ortaklaşa yönetimden kasıt ise; hem iktisadi aktörlerin oluşturduğu süreçler hem de güven, koordinasyon ve dayanışma gibi toplumsal faktörlerin etkileşimci yapısını oluşturmaktadır (Fürst, 2011: 158-159).

Yönetişim anlayışına çeşitli konularda eleştiriler bulunmaktadır. Bunlar, şu şekilde sıralanmaktadır: Yönetişim modeli, devletin piyasalaştırılmasını öngördüğünden dolayı siyasetin toplumsal içeriğinin ve kamu yararı düşüncesinin arka plana atılmasına ve de devletin piyasa mantığı ile yönetilmesine neden olmaktadır (Bayramoğlu, 2005: 155-156). Yönetişimde var olan kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları ile birlikte karar verme anlayışı, sivil toplum kuruluşlarının gelişmediği toplumlarda kamu ile özel sektör arasında paylaşılmaktadır. Söz konusu durum, toplumsal çıkarların arka plana atılmasına ve özel sektörün kendi çıkarları doğrultusunda karar almasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, yönetim uygulamaları, güçlü ve mutlak otoriteye bağlı özel sektörlerin/sermaye sınıflarının egemen olmasına yarayan bir siyasal iktidar modeli ortaya çıkarmakta ve anti-demokratik bir yapı meydana getirmektedir (Güler, 2003: 115; Bayramoğlu, 2005: 419). Bu eleştirilere ek olarak, yönetim anlayışı, kavram gereği devletin rolünün azaltılması, devlet dışı aktörlere ağırlık verilmesi ve devletin yürütme gücünde azalma meydana getirilmesi suretiyle özelleştirilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda, devletin yürütme gücündeki bu azalma, beraberinde yönetimde yönetsel anlamda, sorumluluk mekanizmasının aktörler arasında dağılmasına ve zayıflamasına yol açmaktadır. Bununla birlikte, hiyerarşik yönetim anlayışından yönetime geçiş sürecinde, devletin geleneksel himayeci anlayışının nasıl değişim göstereceğine dair somut bir yönetim modeli bulunmamaktadır (Özer, 2005: 337-339).

Yönetişim anlayışında dikkat çeken sorunlardan biri, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde kamu kurumlarının kamu hukuku çerçevesinde sorumlu olması ilkesinde değişim meydana getirmesidir. Yönetişim anlayışında var olan aktörlerin karar alma süreci içerisinde rol alması ve buna bağlı olarak kamunun yönetsel yetkisini sivil toplum örgütleri ve özel sektör gibi aktörlerle ortak çıkarlar temelinde paylaşması, hukuksal açıdan yönetimle ilgili kanunların sınırlarının iyi çizilmesini gerektirmektedir. Buna bağlı olarak, yönetimin uygulanacağı kamu yönetimlerinin kurumsal açıdan yetersiz olması durumunda, sorunlar meydana gelebilmektedir. Çünkü yönetimin karar alma sürecinde şeffaf, hesap verebilir bir anlayışın olması ve aktörlerin çözüme yönelik bir davranış içerisinde olmaları beklenmektedir (Fürst, 2011: 155- 156).

Yönetişimin ortaya çıkardığı bir diğer sorunda, ortaklaşa yönetim sorunudur. Buna göre, ortaklaşa yönetim esnasında toplumsal amaçlar ile bireysel amaçların uzlaşabilmesi ve dengelenebilmesi sorun meydana getirmektedir. Bu anlamda, yönetim ortaklaşa bir eylem ve karar biçimi olarak uygulamada sorunlara yol açmaktadır. Ayrıca, karar alma, planlama ve uygulama safhasında, yönetim ile ilgili süreçlerde rol oynayan aktörlerin hiyerarşik bir düzlemde mi yoksa eşitler arası ilişkiye dayalı ağsal ilişki içinde mi olacakları tartışılmaktadır. Diğer taraftan, yönetim anlayışı, kamu yönetimine bağlı birimlerin hak ve hukukunu sekteye uğratma ve hatta bunları devir etme gibi siyasal ve yönetsel açıdan eleştirilere maruz kalmaktadır. Ayrıca, yönetim uygulamalarının bölgesel özerkliğe yol açabileceği, karar alma ve uygulanma süreçlerinde etkinliği yavaşlatacağı, kalkınmayı sekteye uğratacağı ve çatışmacı bir yönetsel süreç meydana getirebileceği ifade edilmektedir (Fürst, 2011: 160-168).

Yönetişim anlayışı, demokrasi ve meşruiyete dair sorunların ortaya çıkması ile ilgili eleştirilmiştir. Yönetişim anlayışı, öncelikle politika oluşturma ve demokratikleşmeye yönelik bir potansiyel olarak görülmesinde ziyade çeşitli aktörler arasındaki karşılıklı bağımlılığın yönetimi ve buna bağlı işlevsel sorunların çözümleri olarak düşünülmüştür. Yönetişim anlayışının gelişmesi sonucunda, yönetim uygulamasında demokrasinin nasıl yürütülebileceği konusundaki tartışmalar ortaya çıkmaktadır. Yönetişim yapısındaki demokrasi anlayışı, karar verici olan paydaşların/aktörlerin inisiyatifinde gerçekleşmektedir. Her bir grup

yalnızca onları temsil eden karar mercileri olan paydaşlar/aktörler üzerinde bir temsiliyet sağlamaktadır. Buna ek olarak, yönetim anlayışındaki bazı temel demokrasi sorunları şu şekilde ifade edilmektedir (Benz ve Papadopoulos, 2006: 7-8):

- Katılımcı kolektif aktörlerin politika tercihleri nasıl oluşmaktadır? Yani, söz konusu yerel ve bölgesel aktörlerin temsilci olarak seçilmesinde şeffaflık ne ölçüde sağlanmakta, hangi ölçütlere göre karar verilmekte, karar organları ek katılımcıların dahil edilmesine ne ölçüde açık olmakta ve seçildikten sonra politika tercihleri nasıl oluşmaktadır?
- Yönetişim anlayışında çeşitli karar mercilerinin yetkilendirilmesini meşrulaştıran düşünceler demokrasi sorununu nasıl etkilemektedir?
- Vatandaşların, yönetim anlayışında, karar vericilerin faaliyetlerini kontrol etmelerini sağlayacak etkili bir hesap verme mekanizması var mıdır?

Bu gibi sorunlara verilen cevaplar, yönetim anlayışının uygulamadaki demokrasi sorununun çözümüne katkı sunmaya yönelik çabaları meydana getirmektedir.

Yönetişim yaklaşımının öngördüğü çok aktörlü katılımcılık anlayışı, siyasal karar alma sürecinde özellikle taraflı sivil toplum örgütleri ve özel sektörün kendi çıkarları doğrultusunda karar almak istemeleri ile sorun oluşturabilmektedir. Bu durum, katılımcı aktörlerin artması ile siyasal denetimlerin güçleşeceği ve dolaylı bir meşruiyet sorunu oluşacağı tartışmalarını da beraberinde getirmektedir. Fakat yönetsimsel süreçlere katılan aktörler, sağduyulu ve ortak çıkarlara göre hareket etme potansiyeline sahipse daha sağlıklı bir süreç gerçekleşebilir. Bunun yanında, yönetişimde, toplumsal ve ortak çıkarlara ters düşmeyen ve temsil edilmeyen gruplar, temsille ilgili bir meşruiyet sorunu meydana getirmektedir (Fürst, 2011: 169-170). Söz konusu meşruiyet sorununun çözümü için yönetsimsel anlayışın belli temsilciler/aktörler üzerinden bir yönetsimsel süreçlerin yürütülmesi olarak görülmesi ve buna bağlı olarak, katılımcı mekanizmalar kurularak ve süreçlerin işlerliği sağlanarak demokrasi/meşruiyet sorununa da bir çözüm sunulabilir.

Son olarak, yönetim yaklaşımına uygulama safhasında da eleştirilerde bulunulmuştur. Örneğin, Türk kamu yönetiminde yönetim ile ilgili uygulamalardan biri olan Kalkınma Ajans'larında, valilerin yetkileri ön plana çıkmaktadır. Bu durum, yönetsimsel süreçler açısından hiyerarşik anlayışın devam etmesi anlamını taşımaktadır. Yönetişim anlayışının uygulanmasında, katılıma istekli olmayan aktörlerin katkıda bulunmasına imkan vermeyen ve kurumsallaşmayan her Kalkınma Ajansı, başarısız bir uygulama örneği olarak yer almaktadır. Ayrıca, özel sektör ile sivil toplum kuruluşlarının yönetişimin uygulanmasında, siyasal ve yönetsel süreçlerde sorumluluk almaları gerekmektedir. Bu bağlamda, yönetim uygulaması açısından, Türk kamu yönetimindeki Kalkınma Ajansı örneğinde sorunlar gözlemlenmektedir. Yönetişim ile ilgili göze çarpan diğer sorunlarda şu şekildedir; eşitler arası aktörler anlayışı açısından kamu kesimi/devlet öncü ve egemen rolünü devam ettirmektedir. Ayrıca, Kalkınma Bakanlığı'nın, Kalkınma Ajansları üzerindeki onaylama yetkisi¹ hiyerarşik anlayışın devamı olarak görülmektedir. Kalkınma Ajansları, uygulamada yönetimle ilgili biçimsel açıdan uygun görünse de niteliksel açıdan beklentileri karşılayamamaktadır. Bunun yanında, Kalkınma Ajansları, ağırlıklı olarak kamu kaynakları ile finanse edildiğinden kamunun gücü diğer paydaşların etkisinin zayıf kalmasına yol açarak yönetsimsel süreci olumsuz etkilemektedir (Arslan, 2016: 49). Yönetişim ile ilgili söz konusu sorunların çözümlenmesi ile birlikte daha iyi bir yönetim yapısının kurulmasına imkân sağlanabilecektir.

4. LIBERAL DEMOKRASİ KRİZİNE KARŞI MÜZAKERECİ DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Liberal demokrasi, rızaya dayalı yönetim anlayışı temelinden vatandaşların hak ve özgürlüklerinin korunduğu bir temsili demokrasi sisteminin yürütülmesidir. Temsili demokrasinin sağlanmasında, özgür ve adil seçimler, gizli oy, siyasal eşitlik ve çoğulculuk anlayışları önem arz etmektedir. Bu doğrultuda, modern liberal demokrasi, sınırlı ve dolaylı bir demokrasi türü olarak görülmektedir (Heywood, 1997: 116). Modern demokrasi

¹ Yatırımcılar/özel sektör, merkezi bir birim olan Kalkınma Bakanlığı tarafından projelerini onaylatmaları durumunda Kalkınma Ajansı onaylamasa bile söz konusu projelerin hayata geçirilebilecek olması yönetim anlayışına ters bir durum olarak göze çarpmaktadır (Arslan, 2016: 49).

türlerinden biri olan liberal demokrasinin üç kurumsal özelliği bulunmaktadır. İlki, özgür vatandaşların bulunmasıdır. İkincisi, özgür ve eşit vatandaşların siyasi topluluğa dahil edildiği bir demokratik vatandaşlık anlayışının var olmasıdır. Son olarak, devlet ile toplum arasında aracı bir sistem olarak çalışan bağımsız bir kamusal alanın var olması gerekmektedir. Bu modern liberal demokrasi; yasama, yürütme ve yargı organlarının güçler ayrılığı prensinde çalıştığını, bağımsız mahkemelerin, hukukun üstünlüğünün, temel hak ve özgürlüklerin güvence altında olduğunun bir göstergesidir (Habermas, 2006: 412). Diğer yandan, liberal demokrasi ile ilgili bazı tartışmalar söz konusudur. Bu tartışmaların bir kısmında, liberal demokrasinin meşruiyet krizi içinde olduğu savunulmaktadır. Liberal demokrasi meşruiyetinin sorgulanmasının sebeplerinden biri; vatandaşlar arasındaki farklılıkların ve taleplerin karşılanmasında çoğunluk esasına göre hareket edilmesidir. Ayrıca vatandaşların sınırlı ve temsilciler aracılığıyla (dolaylı) katılımı tartışmalara yol açmaktadır (Manin, 1987: 341). Liberal demokrasinin meşruiyet krizi içerisinde olduğu ile ilgili savunular şu şekilde özetlenmektedir (Köker, 2008: 360):

- Liberal demokrasilerdeki devlet karşısında bireyin korunması anlayışı, bireyin hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınmasına rağmen siyasi karar alma sürecine katılımının sağlanmasında eksiklere yol açmaktadır.
- Liberal demokrasilerde, devletin kurumsal yapısındaki hiyerarşik ve oligarşik yapılar, bireylerin siyasi sürece katılmalarının önünde engel teşkil etmektedir. Buna ek olarak, yerleşik liberal demokrasilerde siyasi tartışma konusu olan sorun alanlarının sınırlandırılması, bireylerin siyasi süreçlere katılımını olumsuz etkilemektedir.
- Liberal demokrasideki soyut birey anlayışı, kolektif kimliklerin (farklı etnik grupların) tanınması sorununu ortaya çıkarmaktadır.
- Liberal demokrasilerde, modern ve anayasal devletin varlığı ve devamlılığı ile ilgili siyaset yapılmasının *teknik faaliyetler* olarak adlandırılması, devlet yönetimi anlayışında sorunlara yol açmaktadır.

Yukarıda söz edilen liberal demokrasi ile ilgili eleştirilere ek olarak; liberal demokrasilerde, demokrasinin temel dayanağı olarak sunulan demokratik seçimler ayrı bir tartışma konusu meydana getirmektedir. Demokratik seçimler sonucu; çok kültürlülük açısından farklı aidiyetlerin temsil edilememesi, seçilen siyasilerin kendi seçmen kitlelerini gözetmeleri, kapsayıcılıktan uzak olması, siyasi elitlerin çıkarlarının ön plana çıkması ve vatandaşların siyasi süreçlerden dışlanması gibi tartışmalar ortaya çıkmaktadır (Mansbridge, 1990; Tekeli, 2011). Ayrıca, liberal demokrasilerde vatandaşların temsil edilememesi toplumsal yaşamla ilgili de bazı değişikliklere sebep olmuştur. Buna göre, vatandaşların düşüncelerini ve tutumlarını dile getirememesi sonucu kamu ile ilgili durumlarda dezavantajlı duruma düştükleri tespiti yapılmaktadır (Warren, 1996: 242).

Liberal demokrasinin bilhassa katılım ve temsil anlayışı ile ilgili içerisinde bulunduğu meşruiyet krizine çözüm olarak müzakereci demokrasi modeli sunulmaktadır. Liberal demokrasilerde meydana gelen meşruiyet krizine alternatif oluşturmak için ön plana çıkan müzakereci demokrasi modeli, müzakere sürecinin baskılardan ve ön yargılardan uzak, eşit, açık ve kapsamlı olmasını gerektirmektedir (Tunç, 2008: 1129). Bu bağlamda, aşağıda liberal demokrasinin eleştirilerine bir cevap olarak ortaya çıkan müzakereci demokrasi modeli açıklanmaktadır.

5. MÜZAKERECİ DEMOKRASİ ANLAYIŞI VE YÖNETİŞİM

Müzakereci demokrasi kavramı köken olarak, rasyo (akıl) temelli modernist aydınlanmacı düşüncenin devamı niteliğinde ortaya çıkmıştır. Müzakereci demokraside, kamusal müzakere sürecindeki aktörlerin, rasyonel bir uzlaşma sonucuna varabilecekleri kabul edilmektedir (Erdoğan, 2012: 40). Habermas, liberal demokrasinin meşruiyet krizine karşı modern demokrasinin sunduğu müzakereci paradigmayı savunmaktadır. Bu müzakereci demokrasi (deliberative democracy) paradigması, hem şeffaf müzakere süreçlerinin ve katılım için eşit fırsatların olması gerektiğine hem de müzakere aracılığıyla mantıklı sonuçlara ulaşılabileceğini öngörmektedir. Bunun yanında, müzakereci demokrasi mekanizması, katılımcıların ortaklaşa problem çözme ve öğrenme süreçlerine katkı sağlamaktadır (Benhabib, 1999: 105; Habermas, 2006: 413-414).

Müzakereci demokrasi anlayışı, vatandaşların toplumla ilgili meselelerde görüşlerini beyan edebilmelerini ve siyasal süreçlere katılabilmelerini öngören müzakereci bir sistem olma özelliği taşımaktadır. Müzakereci demokrasi esas olarak, vatandaşların müzakere sürecine dahil olduğu, daha akılcı/makul kararların müzakere yoluyla alınabileceğini ve ortak bir faydaya varılabileceğini savunmaktadır. Müzakereci demokrasi modeline göre, yasaların meşruiyetinin sağlanması için vatandaşlar tarafından serbest ve açık müzakere şartları içerisinde en mantıklı kararların verilmesi ve kabul edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Habermas, müzakereci demokrasi kavramıyla hem vatandaşların egemenliğine vurgu yapmakta hem de demokratik teoriyi klasik ve iletişimsel açıdan yeniden tanımlamaktadır (Young, 1999: 175-176). Müzakereci demokrasi anlayışıyla ilgili tartışmalar temelde belirli argümanlara odaklanmaktadır. Bu argümanlar; kamusal müzakere sürecinin eğitimsel ve potansiyel oluşturma (üretme) gücü, kamusal müzakere sürecinin eşitlik ve tarafsızlık ilkesine uygunluğu, kamusal müzakere sonrası akla yatkın (mantıklı) ve uzlaşmaya dayalı sonuçlara ulaşılabilmesi, ideal olan politika üretme biçimine müzakereci demokrasi modeli ile ulaşılabilmesini içermektedir (Cooke, 2000: 947). Diğer yandan, müzakereci demokrasi anlayışı bazı hususlarda eleştirilmektedir. Söz konusu eleştiriler, aşağıda sıralanmaktadır (Sitembölükbaşı, 2005: 156-157):

- Müzakereci demokrasinin meşruiyeti, vatandaşlar tarafından müzakereye katılımın geniş kapsamlı olmasıyla gerçekleşebilmektedir. Serbest ve gönüllü katılımın düşük olması durumunda, kapsamlılık ilkesi zarar görecektir.
- Müzakereci demokrasi anlayışında, müzakerelere katılan vatandaşların müzakereler yürütülürken akılcı muhakemeden uzak önyargılı olması ve duygusal davranabilmesi, müzakereleri olumsuz etkileyebilmektedir.
- Müzakereci demokrasi sisteminde, vatandaşların müzakere ile ilgili tartışmalarda eşit katılımı söz konusudur. Fakat bazı vatandaşların, müzakereye katılan diğer vatandaşlardan daha yetenekli olması, müzakerenin eşit ve mantıklı bir tartışmanın ürünü olmasını engelleyebilmekte ve müzakereci demokrasideki eşitlik anlayışına zarar verebilmektedir.
- Müzakereci demokrasi, müzakere sürecinde sorunlu siyasal konuların çözülmesi gerektiğini öngördüğünden dolayı, vatandaşların müzakere sonucu aldıkları demokratik kararlardan belli bir kazananlar ve kaybedenler tarafı meydana getirebilecektir. Bu durumda, müzakereci demokrasideki ortak çözüm anlayışı sekteye uğrayabilmektedir.

Bunların yanında, müzakereci demokrasinin uygulanmasında sorunların olduğu ve çok idealist bir bakış açısı oluşturduğunu düşünenlerde bulunmaktadır. Bu açıdan, müzakereci demokrasi yerine liberal demokrasinin müzakereci bir şekilde yeniden ele alınması gerektiği sorgulanmaktadır. Bu bağlamda, hem kamu kurumları hemde kamusal alanda ortak bir müzakere platformlarının oluşturulabileceği üzerinde durulmaktadır (Bohman, 1998). Müzakereci demokrasi ilgili tüm bu eleştirilere rağmen, siyasal sorunların çözüme kavuşturulmasındaki kapsayıcılığı bakımından önemli bir demokratik model görüntüsü çizmektedir. Müzakereci demokrasi, liberal demokrasi krizi ve çoğulculuğun ürettiği sorunlara çözüm olarak ileri sürülebilen bir model olarak göze çarpmaktadır. İhtilaf, meşruiyet sorunu ve çoğulculuk gibi konulara çözüm bulmaya çalışan müzakereci demokrasi anlayışı, bu bakımdan ön plana çıkmaktadır. Günümüzdeki yaşanan yerelleşme süreçleri, merkezi birimler yerine yerel birimlerin aldığı kararlarda daha etkin olabileceğini öngördüğünden, müzakereci demokraside bu doğrultuda değerlendirilebilmektedir (Sitembölükbaşı, 2005: 159). Diğer yandan, müzakereci demokrasinin uygulanabilirliği ile ilgili sorunlar olmasına rağmen Türkiye’de “Demokratik Açılım” adı altında Kürt sorununa çözüm amaçlı müzakere süreci yaşanmıştır. Bu süreçte, müzakereci demokrasi temelinde akıl yoluyla sorunların çözümüne dair adımlar atılmıştır. Fakat bu süreç içerisinde, müzakerelere hangi aktörlerin dahil olacağına bağlı kapsayıcılık sorunu, müzakerelerin şeffaf işleyememesi tartışması ve kamuoyunun bir kesiminin ve muhalefet partilerinin ön yargılı davranması gibi nedenlerle başarısızlık sonucu ortaya çıkmıştır². Türkiye’de, müzakereci demokrasi ile ilgili yaşanan bu deneyim, gelecekte bu modelin daha iyi bir şekilde uygulanabilmesi için örnek teşkil etmektedir.

² Demokratik Açılım konusundaki çalışmalarla ilgili bakınız: Cüneyt Ülsever, Yeni-Osmanlılık ve Kürt Açılımı, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011; Yalçın Akdoğan, Demokratik Açılım Sürecinde Yaşananlar, İstanbul, Meydan Yayınları, 2010; Sezen Köse, “Müzakereci Demokrasi Kuramı ve Toplumsal ve Politik Dönüşümün İmkânları: Kürt Açılımı Üzerine Bir İnceleme”, Spectrum: Journal of Global Studies, Autumn (Special Issue), 2012.

Müzakereci demokrasi ile yönetim anlayışı karşılaştırıldığında, yönetişimin iktidar olgusu daha baskın bir yapı olma özelliği bulunmaktadır. Buna karşılık müzakereci demokrasi (deliberative democracy) ise iktidar olgusu daha yumuşak bir yapı olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte, müzakereci demokrasinin yürütülmesinde birtakım tartışmalar söz konusudur. Bu tartışmaların içeriğinde, müzakereci demokrasinin uygulamasında, müzakerecinin (istişarenin) ağırlık kazanması gerektiğine dair düşünceler olmakla birlikte aktörler/tafalar arasında stratejik pazarlık (strategy bargain) temelli ve aktörlerin/tafaların kendi çıkarlarını gözetebilecekleri (self interest) bir demokrasiye dönüşebileceğine dair düşüncelerde bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, müzakereci demokrasi’de tartışma (discussion) ve tafaların karşılıklı ikna edilmesi süreçleri durumu ortaya çıkmaktadır. Aktörlerin kendi çıkarlarını maksimize etme isteğine karşı oluşabilecek durumlarda, çözüm olarak ortak çıkarlar zemininde hareket edilmesi ve kamu yararının göz önünde tutulması söz konusudur. Bu koşullar altında, stratejik pazarlık (strategy bargain) temelli bir demokratik model öne çıkarılmaktadır. Bu modelin sürdürülebilir olması için, aktörler arasında karşılıklı güven ve dayanışma içerisinde hareket edebilme özelliklerinin var olması gerekmektedir (Papadopoulos, 2002).

Müzakereci etkileşim yoluyla ortak sorunlara çözüm bulmaya dayalı müzakereci demokrasi modeli, Avrupa Birliği tarafından çevre politikaları ile ilgili sorunların çözümünde kullanılmıştır. Bunun yanında, müzakereci demokrasinin uygulanması politika oluşturma sürecinde uzlaşmacı kararların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Müzakereci demokrasi anlayışı, sorunların çözümü ve alternatif çözüm yollarının farklı görüşler dahilinde ele alınması açısından ön plana çıkmaktadır. Müzakereci demokrasi sürecine katılan katılımcılar, karar alma süreçlerinde diğer tüm katılımcılarla birlikte neyin iyi olacağını müzakere etme fırsatına sahip olmaktadır. Buna ek olarak, müzakereci demokrasi anlayışı, katılımcılar arasında karşılıklı saygı, tanıma ve empati kurma özelliklerini ortaya koymaktadır. Müzakereci demokrasi anlayışı katılımın çeşitliliği açısından yönetimden daha geniş kapsamlıdır. Buna göre, müzakereci demokrasi anlayışı, tüm vatandaşların kamusal görüşmelere katkıda bulunması için eşit bir fırsata sahip olmasını temel almaktadır. Yönetişim anlayışında ise aktörler arasında işbirliği içerisinde olma, müzakereci problem çözmede olduğu kadar stratejik pazarlık içerisinde de olmayı gerektirebilmektedir (Papadopoulos, 2002). Genel anlamda değerlendirildiğinde, müzakereci demokrasi ve yönetim anlayışı, liberal demokrasinin yaşadığı krize bir alternatif olarak tanımlanabilmektedir.

6. SONUÇ

Günümüz demokrasilerindeki meşruiyet sorununun çözümüne dair, müzakereci demokrasi anlayışı ve pratiklerinin katkılarının sağlanabilmesi için; vatandaşların çıkarlarının birleştirilmesi süreci, kamusal kararların müzakere sürecinden geçirilmesi, iknaya dayalı süreçlerin varlığı, diyalog süreçlerinin esas alınması, liberal demokrasinin günümüzdeki tek taraflı karar vermeye yönelik kriz oluşturmalarına bir çözüm olarak, müzakereci demokrasi modeli sunulmaktadır. Bunun yanında, müzakereci demokrasi, temsili demokrasinin yol açtığı temsil sıkıntısının giderilmesinde, sivil toplumun ve vatandaşların kamusal tartışmalara ve karar alma süreçlerinde birlikte karar almalarının önünü açmaktadır. Ayrıca, toplumun müzakereci demokrasiyle daha iyi karar alabileceğini, toplumsal kutuplaşmanın engellenmesini sağlayıcı müzakere ve diyalog temelli bir mekanizmada sunmaktadır. Müzakereci demokrasi’de, müzakere sonuçlarının ortak bir görüşe dönüşebileceği inancı, aşırı iyimser ve idealist bir vurgu olarak görülmektedir. Ayrıca, vatandaşların müzakere ortamında salt akılcı bir muhakeme yapmaları ön kabulü de duygusal eğilim ve önyargıların göz ardı edilmesi problemini ortaya koymaktadır. Fakat tüm bu sakıncalara rağmen günümüz demokrasilerindeki meşruiyet sorununun çözümünde müzakereci demokrasi, kapsayıcı ve çok taraflı bir çözüm sunarak çok düzeyli yönetim süreçleri ile benzer rolleri yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, kutuplaşma ve çözümsüzlük yerine diyalogun esas alınması, karar alma süreçlerine katılımın geniş kapsamlı olması sebebiyle meşruiyetin sağlanması, müzakereci demokrasi modelinin Türk demokrasisine katkı sağlayabileceğini durumunu ortaya çıkarmaktadır.

Günümüz demokrasilerindeki meşruiyet sorununun çözümüne dair, yerelleşme-bölgeselleşme süreçleri ve çok düzeyli yönetim yapılarının katkılarının gerçekleşebilmesi için; ilgili aktörlerin demokrasinin gereklerine ve sürdürülmesine yönelik inanca sahip olmaları ve toplumsal amaçlar ile bireysel amaçların uzlaşabilmesini sağlayacak daha çok müzakereci demokrasiye yakın ve sürdürülebilir çok düzeyli yönetişimin sağlanması amaç edinilebilmektedir. Yönetişimsel süreçlerdeki aktörlerin çok düzeyli bir yönetişimsel yapıya kavuşturulması için; devlet ve diğer aktörlerin yönetim sürecinde etkileşimli bir ilişki içerisinde olmaları gerekmektedir. Yönetişimde temsille ilgili sıkıntıları aşmak, liberal demokrasinin meşruiyet sorununu çözmek

için yönetimde, stratejik pazarlık (strategy bargain) temelli demokratik model yerine korporatist/örgütlenme bakış açısıyla işleyecek bir demokratik müzakereci model daha uygun görülebilmektedir. Çok düzeyli bölgesel yönetim modeli, bölgesel politikaların yerel düzeyde etkin bir şekilde uygulanabilmesi, bölgedeki yerel aktörleri bir araya getirerek yönetim anlayışına sahip bir yapıya da imkân sağlaması, yerel kalkınmanın etkinleştirilmesine hizmet edecek bir kurum özelliği taşıması, daha etkileşimci ve rekabeti artırıcı bir yönetim mekanizması sunması gibi nedenlerden dolayı ön plana çıkmaktadır.

Sonuç olarak, müzakereci ve çok düzeyli yönetim yapılarının kamu yönetiminde uygulanmaya başlaması ile birlikte demokratik, şeffaf ve hesap verebilir bir yönetim anlayışı ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, kamu yönetimindeki politika oluşturma ve yönetme süreçlerinde artık karar alan, uygulayan, yönlendiren ve yönetenin tek taraflılığı yerine paydaşlarında hesaba katılacağı bir yönetim tarzı belirmektedir. Bu sebepten, çok düzeyli yönetim anlayışı, karşılıklı etkileşim içinde politika belirlenmesi, planlanması, uygulanması ve denetlemesini öngören bir yaklaşım ile kamu yönetiminde değişimin gerekliliğini göstermektedir. Son kertede, çok düzeyli ve odaklı yönetim, kalkınma ajansları ve uluslararası bölgesel oluşumları destekleyerek hem kalkınmaya hem de öne sürdüğü çok aktörlü yapıların katılımına imkân vererek günümüz demokrasilerindeki meşruiyet sorununun çözümüne dair bir perspektif sunabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Fatih (2016), “Yönetimsiz Yönetimler: Türkiye’de Kalkınma Ajansları”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Sayı: 25/2, ss. 29-52.
- Bayramoğlu, Sonay (2005), *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Benhabib, Seyla (1999), “Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru”, (Çev.) Z. Gürata, C. Gürsel *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, (Ed.) Seyla Benhabib, Demokrasi Kitaplığı Yayınları, İstanbul.
- Benz, Arthur ve Papadopoulos, Yannis (2006), “Governance and Democracy: Concepts and Key Issues”, (Eds.) Arthur Benz ve Yannis Papadopoulos, *Governance and Democracy: Comparing National, European and International Experiences*, Routledge, Oxford.
- Bohman, James (1998), “The Coming of Age of Deliberative Democracy”, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 6, No:4, ss. 400-425.
- Cooke, Maeve (2000), “Five Arguments for Deliberative Democracy”, *Political Studies*, Vol.48, ss. 947-969.
- Dulupçu, M. Ali (2006), “Bölgesel Politikalar Kopyalanabilir mi? Bölgeselleş(tir)me (Yönetim) Karşısında (Yeni) Bölge(sel)cilik (Yönetişim)”, *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu*, 7-8 Eylül, Ankara, ODTÜ- TEPAV, ss. 233-255.
- Eraydın, Ayda (2007), “Politikalardan Süreç Tasarımına: Yeni Bölgesel Politikalar ve Yönetişim Modelleri”, 2. *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu*, Ege Üniversitesi, İzmir, ss. 5-23.
- Erdoğan, Mustafa (2012), “Müzakereci Demokrasi ve Sınırları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:11, Sayı: 22, ss. 25-43.
- Eryılmaz, Bilal (2012), *Kamu Yönetimi: Düşünceler-Yapılar-Fonksiyonlar-Politikalar*, Umuttepe Yayınları, 5. Baskı, Kocaeli.
- Frederickson, H. George ve Smith, B. Kevin (2003), *The Public Administration Theory Primer*, CO: Westview Press, Boulder-Colorado.

- Fürst, Dietrich (2011), “Çok Katmanlı Yönetişim ve Bölgesel Yönetişim Üzerine”, (Çev.) M. Akif Çukurçayır, *Kamu Yönetiminde Yeni Vizyonlar*, (Ed.) Bekir Parlak, Alfa Aktüel Yayınları, 2. Baskı, Bursa.
- Güler, B. Ayman (2003), “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, *Praksis*, Düzenlenmeden Yeniden Düzenlemeye: Türkiye’de Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Devletin Değişen Rolü, Sayı: 9, Kış-Bahar, ss. 93-116.
- Habermas, Jürgen (2006), “Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research”, *Communication Theory*, Vol. 16, No: 4, ss. 411-426.
- Heywood, Andrew (1997), “Demokrasi”, (Çev.) Bican Şahin, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8 (Güz), ss. 108-121.
- Hooghe, Liesbet ve Marks, Gary (2003), “Unraveling the Central State, But How?: Types of Multi-Level Governance”, *Political Science Series*, No: 87, Vienna.
- Jessop, Bob (2002), “Governance and Metagovernance in the Face of Complexity: On the Roles of Requisite Variety, Reflexive Observation, and Romantic Irony in Participatory Governance”, içinde (Ed.) Panagiotis Getimis ve Grigoris Kafkalas, *Participatory Governance and Multi-Level Governance*, Springer, Opladen: Leske-Budrich, ss. 33-58.
- Köker, Levent (2008), *Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye - Radikal Demokrasi*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Manin, Bernard (1987), “On Legitimacy and Political Deliberation”, *Political Theory*, Vol. 15, No:3, ss. 338–368.
- Mansbridge, Jane (1990), “Democracy and Common Interest”, *Social Alternatives*, Vol.8, No:4, ss. 20-24.
- Marks, Gary, Hooghe, Liesbet ve Blank, Kermit (1996), “European Integration From 1980’s: State Cenric vs. Multi Level Governance,” *Journal of Common Market Studies*, Vol. 34, No: 3, ss. 341-378.
- Özer, M. Akif (2005), *Yeni Kamu Yönetimi, Teoriden Uygulamaya*, Platin Yayınları, Ankara.
- Palumbo, Antonio (2015), *Situating Governance: Context, Content, Critique*, ECPR Press, London.
- Papadopoulos, Yannis (2002), “Is ‘Governance’ a Form of ‘Deliberative Democracy’?”, Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, *Workshop: "The Politics of Metropolitan Governance"* , 22-27 March, Turin.
- Peters, B. Guy ve Pierre, Jon (2001), “Developments in İntergovernmental Relations: Towards Multi-Level Governance”, *Policy & Politics*, Vol. 29, No: 2, ss. 131-135.
- Saygılıoğlu, Nevzat ve Selçuk Arı (2003), *Etkin Devlet: Kurumsal Bir Tasarı ve Politika Önerisi*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Sitembölükbaşı, Şaban (2005), “Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:10, ss. 139-162.
- Sözen, Süleyman (2014), *Demokratik Yönetişim ve Poliste Hesap Verebilirlik*, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Tekeli, İlhan (2011), *Türkiye için Siyaset ve Demokrasi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Tekeli, İlhan (2012), “Yönetim Kavramı Yanı sıra Yönetişim Kavramının Gelişmesinin Nedenleri Üzerine”, *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, (Ed.) B. Aykaç, Ş. Durgun, H. Yayman, Nobel Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara.
- Tunç, Hasan (2008), “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1-2, ss. 1113-1134.
- Warren, Mark E. (1996), “What Should we Expect from More Democracy? Radically Democratic Responses to Politics”, *Political Theory*, Vol.24, No:2, ss. 241-270.
- Young, M. Iris (1999), “İletişim ve Öteki: Müzakereci Demokrasinin Ötesinde”, (Çev.) Z. Gürata, C. Gürsel, *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, (Ed.) Seyla Benhabib, Demokrasi Kitaplığı Yayınları, İstanbul.